

THE PROBLEM OF EDUCATION OF PATRIOTISM IN A MULTIETHNIC SOCIETY

S. Rashidov

This article analyzes the concept of "patriotism" and some of the theoretical and methodological aspects of education in patriotism politetnicheskom society.

Keywords: education, civic patriotism, identity, patriotism, multi-ethnic society.

Рашидов Сейфулла Фейзуллаевич – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк, Україна). E-mail: seifulla.rashydov@me.com

Rashydov Seyfulla Feyzullayovuyh – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Chair of Pedagogy of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Severodonetsk, Ukraine). E-mail: seifulla.rashydov@me.com

УДК 37.037

ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ І ПОНЯТТЯ «ПОТРЕБА»

С.С. Рашидова

У статті аналізується феномен потреби, розглядаються інтерпретації поняття «потреба» філософами, соціологами, економістами, психологами. Доводиться дискусійність погляду на потребу як наукову категорію міждисциплінарного характеру. Доводиться, що потреби – це динамічна система, яка знаходиться в розвитку і під час чого відбувається трансформація потреб, перехід одних потреб в інші, їх зміна. Обґрунтованим і не дискусійним в науці є той факт, що людина, її спрямованість передусім визначаються її потребами. Потреби визначають діяльність людини, її вчинки, пояснюють мотиви, інтереси і цінності. При наявності багатьох класифікацій потреб, усі вони зводяться до виділення природних (біологічних) і соціальних (культурних) потреб.

Ключові слова: потреба, нужда, необхідність, потрібність, базові потреби, природні потреби, соціальні потреби, культурні потреби, ієрархія потреб.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. У попередній

статті було розглянуто потреби у взаємозв'язку з духовним світом людини. Доведено, що потреби і духовний світ у своїй діалектичній єдності виконують функцію безпеки життя і життєдіяльності. Виявлено, що потреби – один із важливих структурних елементів духовного світу людини. Вони виступають силою, що рухає діями людини, спрямовує її діяльність, життя, духовний світ.

Потреба – поняття, що по теперішній час є не вирішеною проблемою. Вона є предметом досліджень різних галузей знань: біології, філософії, соціології, економіки, психології, педагогіки. Разом з тим, в останній час науковцями втрачено інтерес до проблеми феномену потреби. Особливо це стосується вітчизняної науки.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. До розгляду категорії «потреба» зверталися у своїх працях філософи (А. Здравомислов, М. Каган, Л. Коган, Г. Мусін, О. Семашко, М. Філіппов), соціологи (А. Здравомислов, М. Кветний, Л. Коган, В. Магун), економісти (М. Фокін), психологи (В. Віллонас, Б. Додонов, Є. Ільїн, О. Леонтьєв, Б. Ломов А. Маслоу, К. Платонов, С. Рубінштейн, П. Рудик, Д. Узнадзе) і здобутки яких стали предметом дослідження даної статті.

Завданням статті є визначення феномену і поняття потреби як наукової категорії міждисциплінарного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Звернемося до поняття «потреба» в її академічному розумінні. У тлумачному словнику С. І. Ожегова («Словник російської мови») читаємо: «Потребность ... Надобность, нужда в чем-н., требующая удовлетворения. *Насущная потребность. Испытывать потребность в чем-н. Растущие потребности*» [15].

Перекладач пропонує нам такий переклад: «Потреба ... Потреба, потреба (нужда) в чому-н., що вимагає задоволення. *Нагальна потреба. Відчувати потребу в чому-н. Зростаючі потреби*». Тож, російські слова «нужда, надобность» перекладаються українською як «потреба».

Український академічний словник дає таке тлумачення: «ПОТРЕБА – 1. Необхідність у кому-, чому-небудь, що вимагає задоволення; потрібність» [19].

На офіційному сайті української мови знаходимо синоніми до слова ПОТРЕБА: «необхідність, потрібність, с. конечність; мн. ПОТРЕБИ, запити, вимоги» [17].

Наші спроби знайти походження, етимологію слова в українських словниках не увінчалися успіхом. Тому знов звертаємося до російськомовних сайтів і словників. «Екскурс в етимологію слова відкриває дві цікаві особливості. Їх можна умовно назвати «ритуальною» і «фізичною» особливостями. Це пов'язано з тим, що давньоруське слово «*трьбовати*» – мати потребу в чому-небудь, вживати, а також приносити в жертву. Слова з поєднанням «*трьб*» запозичені зі старослов'янської мови. Припустимо вважати (П.Я. Черних), що російське слово «*требовать*» ритуального походження і «*трьбовати*» виникло зі значення «приносити очисну або умилостивільну жертву». Індоевропейська база *terb-* та ж, що і в російському дієслові «*требить*» – вона висловлює фізичну дію – терти, повертати, крутити, свердлити» [21].

Там же знаходимо економічне пояснення потреби через мотив і інтереси: «Потреба – базове економічне поняття. У цій якості під потребою розуміють внутрішній мотив, що спонукає до економічної діяльності. Що в основі мотиву? Недолік чогось необхідного для підтримки життєдіяльності і розвитку особистості, підприємства, економіки в цілому. Коли потреби усвідомлюються, вони виступають як економічні інтереси» [21].

За визначенням В. Вілюнаса (2006), з загальнобіологічної позиції потреба – це така нужда організму, щодо якої він озброєний спеціальними механізмами її виявлення та усунення. Іншими словами, потреба – це не тільки нужда, а й визначений засіб її задоволення, що закріпився в процесі філо- та онтогенезу [2].

За твердженням дослідника мотивації Є.П. Ільїна, як самостійна наукова проблема питання про потреби стали обговорюватися порівняно недавно – на початку ХХ століття (Л. Brentano, 1921). З тих пір дослідники висловлювали як схожі, так і полярно протилежні погляди на предмет інтерпретації потреб [6]. Сходяться, вони, мабуть, в одному – визнають за потребою функцію активності – спонукання до дії, діяльності. Так, психолог О. М. Леонтьєв першою передумовою будь-якої діяльності називає суб'єкт, що володіє потребами. А наявність у суб'єкта потреб – фундаментальною умовою його існування, як і обмін речовин [10].

Відсутність єдиного розуміння визначення потреби (потребу розуміють і як позив, і як нужду, і як необхідність, і як потрібність, і як бажання, і як стан відсутності блага, і як мотив, і як цінності тощо), а

часто і суперечливе, призвело до того, що проблеми потреб дослідники стали уникати.

Для нас певний інтерес представляє робота психолога Є.П. Ільїна, який представив критичний погляд на колишні теорії потреб, і запропонував своє розуміння феномену потреби [6].

Розглянемо існуючий погляд на феномен і визначення потреби в науці.

Отже, ми визначили, що потребу у словниках визначають як нужду, яка, в свою чергу, має 2 значення: недолік необхідного (дефіцит) і потреба в чому-небудь [15]. У такому значенні слово «нужда» використовується в різних сферах громадського та особистого життя, що створює, з одного боку, умови для різного його тлумачення, а з іншого – штовхає деяких авторів на пошук єдиного критерію для визначення «нужди», а за нею – і «потреби». Так інтерпретує потребу як нужду Д.Н. Узнадзе [20]. Ю.В. Шаров і В.С. Магун [12]. підкреслюють, що потреба може бути пов'язана не тільки з дефіцитом чогось, але і з надлишком чогось шкідливого в організмі і виникає потреба в його ліквідації, усуненні. Крім того, потреба виникає і при появі пристрасного бажання отримати щось і т.д. За слушним зауваженням Є.П. Ільїна, таке розуміння потреби як нужди, і навпаки, є звуженим. З одного боку, усунення дефіциту призводить до зняття напруги, і в кінці кінців до самозбереження, з іншого боку, є потреби в розвитку, самовдосконаленні (А. Маслоу), ця друга група пов'язана із самоактуалізацією як реалізацією потенційних можливостей, здібностей.

Інші дослідники розглядають потребу як не саму нужду, а як її відображення в свідомості людини (К.К. Платонов, М.М. Філіппов).

«Але і питання про відображення потреби в свідомості вирішується психологами неоднозначно. У різних авторів результатом відображення є різні психологічні феномени: відчуття, переживання, стан напруги, яку відчують, необхідність» [6, с. 23].

Так, С.Л. Рубінштейн конкретно формою існування потреби називав емоції. Інші психологи потребу визначають через предмет її задоволення (О.М. Леонтьєв). Є.П. Ільїн заперечує останнім в тому, що потреба не завжди може бути опредмечена, а навіть якщо вона і опредмечена, то головним у задоволенні потреби є не предмет, а ті відчуття, емоції, почуття, можливо, амбіції і т.д., які переживає людина. «У деяких же потреба виступає відразу в кількох аспектах: як діяльність і як напруга, як стан і як властивість особистості» [6, с. 25].

Спираючись на соціально-економічний підхід, соціолог В.С. Магун [2] потреби визначає як стан відсутності блага. Відсутнє благо В.С. Магун називає предметом потреби. Таке розуміння потреби розбивається об існування стійких потреб в спортивних тренуваннях, читанні художньої літератури, грі на музичних інструментах, співах, прослуховуванні музики, малюванні тощо. Крім того, пов'язані з цим процеси і потреби в розвитку і самоактуалізації особистості теж не можна пояснити відсутністю блага.

Як раз переліковані потреби свідчать про наявність блага у вигляді розвитку людини (фізичного, художнього, естетичного, духовного тощо). В даному випадку потреби можна розглядати як цінності. Йдеться про цінності людини (даний фактор, що викликає радість, є для людини благом, цінністю). «Не випадково уявлення А. Маслоу були підкріплені даними дослідження Ф. Фридлендера (F. Friedlander, 1965), який проводив опитування американців з метою з'ясувати, наскільки значущими і такими, що їх задовольняють, є для них різні обставини життя (тобто який чинник більш значущий, більш цінний). Не випадково і В.С. Магун як потреби розглядає життєві цінності: цілі людської діяльності, принципи життя або найважливіші якості, необхідні для досягнення життєвих цілей. Але розташування цих цінностей за ступенем значимості не означає розташування їх по силі потреби. Я можу заробіток поставити на одне з перших місць, але при цьому не переживати через відсутність грошей в даний момент, оскільки не відчуваю в них потреби» [6, с. 28]. Отже, на думку соціологів, потреби виступають як цінності, але вони не ототожнюють цінності і потреби.

Потреба розглядається і як об'єктивна необхідність (Б.Ф. Ломов), і як будь-яка потрібність (П.А. Рудик, Б.І. Додонов). Ільїн, заперечуючи, доводить, що «необхідність (її усвідомлення) може бути одним із спонукачів активності людини, яка не є у власному розумінні слова потребою, а відображає або повинність, почуття обов'язку, або превентивну доцільність, або потрібність» [6, с. 29]. За Б. І. Додоновим, потреба – це внутрішня програма життєдіяльності індивіда, що відображає, з одного боку, залежність від умов існування, а з іншого – необхідність виконання цієї програми для того, щоб існувати [3; 6, с. 29]. С.П. Ільїн, критично аналізуючи існуючі погляди на феномен і визначення потреби, але разом з тим, спираючись на доробки попередників в науці, дає своє визначення: «Потреба – це відображення в свідомості нужди (потрібності, бажаності чогось в даний момент), що

часто переживається як внутрішнє напруження (потребнісний стан) і спонукає психічну активність, пов'язану з цілепокладанням [6, с. 38]. Автор розглядає потребу як внутрішній спонукач активності людини.

Визначившись з поняттям потреби, зупинимося на аналізі феномену «потреба» з позицій системного, структурного і функціонального підходів.

Філософ Г.Х. Мусін, досліджуючи потреби у єдності з духовним світом як фактор сталого розвитку, розглядає потребу як системне утворення. Він обґрунтовує думку про те, що саме потреби є рушійною силою розвитку як самої людини (до речі цього дотримуються усі дослідники потребнісно-мотиваційної сфери людини), її духовного світу, так і людства в цілому, його розвитку. Саме тому заслуговують на увагу висновки, які обґрунтовує автор у своєму дисертаційному дослідженні і які дозволимо собі привести повністю, тому що вони слугують методологічною базою і для нашого дослідження і власне відбивають як системний, так і функціональний підходи до вивчення феномену потреби. Отже:

- потреба є системним утворенням, сутність, зміст якого розкриваються через вивчення його елементів, структури, організації, функцій і історії;

- потреба – категорія, що позначає спонукальний початок життя, процесів виходу з біологічної еволюції і переходу до соціальної форми руху матерії, виникнення і розвитку духовного світу;

- потребнісний підхід складається з усвідомлення потреби як особливої гносеологічної реальності, логіко-евристичний зміст якої задає методологію пізнання і діяльності;

- класифікація і систематизація потреб біологічних і суспільних організмів дозволяють побудувати потребнісну піраміду, межі якої визначають стійкість біосоціосистеми як єдності екологічної, економічної, соціальної, політичної та духовної сфер;

- пізнавальні можливості і межі застосування потребнісного підходу найбільш адекватно розкривають витоки становлення духовного світу, багатство його змісту, механізм і закономірності ідеальних процесів буття системи «суспільство-природа»;

- функціонування духовних потреб проявляється як потреба в духовному світі і виступає основним індикатором, фактором, що інтегрує духовність, детермінує, активізує її;

- сталий розвиток передбачає вищу керовану фазу коеволюції соціуму і біосфери, обумовленою глобальною загальноцивілізаційною

потребою в продовженні людського роду, задоволення якої забезпечує існування суспільства, кожної людини і не позбавляє людство майбутнього;

- через діалектику потреб і духовного світу досягається сталий розвиток біосоціосистеми і забезпечується антропогенна активність громадських організмів;

- критерії розумних потреб встановлюються межами потребнісної піраміди, обмеженими єдністю антропосоціоєкоцентризму і які зумовлюють стійкий коеволуційний розвиток;

- культура споживання є міра людського в потребах, формах і способах їх задоволення;

- мораль антропогенної цивілізації імперативно задає трудовий принцип справедливості «кожному – за ступенем його екосоціальної корисної праці»;

- подолання відчуження людського буття вимагає перекладу активності громадських організмів з техногенного напрямку на антропогенний [14, с. 21-22].

Системний підхід, за Г.Х. Мусіним, дозволяє розглядати потребу як системне утворення, що має певну структуру, функціонування та історію, а також реалізувати важливе положення діалектики про необхідність суміщення принципу розвитку і принципу загального зв'язку.

Системний підхід представляється методологічним інструментарієм, засобом і принципом дослідження феномену потреби соціального організму (людини, соціальної групи, суспільства). Крім того, системний підхід дозволяє системно розглядати результати існуючих досліджень з огляду на феномен потреби. Потреба як система, за Г.Х. Мусіним, включає такі елементи [14, с. 30-36]:

- 1) носій потреби;
- 2) предмет потреби;
- 3) потребнісний стан.

Цілісність потреби складається з двох рівнів: перший з яких є структурність, другий – функціональність. Усвідомлення потреби як процесу, що знаходиться у постійному русі, допомагає її функціональний аналіз [14, с. 45].

Функціонування потреби можна представити у вигляді прямого і зворотнього зв'язку зі середовищем: середовище впливає на потребу, а потреба, у свою чергу, впливає на середовище. У якості приклада можна звернутися до такого відомого висловлювання: «Якщо у

суспільства з'являється технічна потреба, то це просуває науку більше, ніж десяток університетів» (Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 39, с. 174).

Основна функція біологічної потреби – збереження високостійкого виживання і продовження виду. Соціальні потреби за своєю суттю і характером відрізняються від потреб біологічних. Суспільний організм через свої потреби виявляє діяльно-перетворюючу сутність. А оскільки потреби є конкретним проявом сутнісних сил – основного змісту життєвої енергії людини у її прагненні до володіння необхідними їй компонентами життєдіяльності, то можна зробити висновок, що забезпечення збереження та сталого розвитку суспільного буття є основна функція потреб людини, зокрема, в цілому ж – усіх суспільних організмів. Так Г.Х. Мусін приходять до висновку, що «головна функція потреби – це спосіб, яким остання здійснює двосторонній обмін речовин, енергій, інформації (так реалізується взаємозв'язок) між організмом і середовищем. В цілому, зовнішнє функціонування висловлює активне виборче ставлення біологічного і соціального організмів до умов зовнішнього середовища, воно є вихідний момент їх життєдіяльності. Тому потреба через зовнішнє функціонування розкриває свою рушійну силу і виконує головну функцію» [14, с. 46-47].

Отже, людина шляхом антропогенезу через суспільно-трудова діяльність почала формуватися як соціальний організм. Одні потреби поступалися іншим. Якісно новий вид життєдіяльності – суспільно-трудова діяльність – перетворює всі елементи структури людини, в тому числі, її потреби. Джерело становлення, формування, розвитку нових потреб має не стільки біологічний, скільки суспільний характер. А історичний аналіз суспільних потреб може бути плідний лише з урахуванням найперших умов існування суспільства, вихідних передумов людської історії [14, с. 48].

О. М. Леонтьєв також підкреслює історичний розвиток людських потреб і їх трансформацію: «Хоча потреби людини, задоволення яких є необхідною умовою підтримки фізичного існування, відрізняються від її потреб, що не мають своїх гомологів у тварин, розходження це не є абсолютним, і історичне перетворення охоплює всю сферу потреб. Разом із зміною і збагаченням предметного змісту потреб людини відбувається також зміна і форм їхнього психічного відображення, у результаті чого вони здатні здобувати ідеаторний характер і завдяки цьому ставати психологічно інваріантними; так, їжа залишається їжею і для голодної, і для ситої людини. Разом з тим розвиток духовного

виробництва породжує такі потреби, які можуть існувати тільки при наявності «плану свідомості». Нарешті, формується особливий тип потреб – потреб предметно-функціональних, таких, як потреба в праці, художній творчості і т. д. Найголовніше ж полягає в тому, що у людини потреби вступають у нові відносини одна з одною. Хоча задоволення вітальних потреб залишається для людини «першою справою» і непереможною умовою її життя, вищі, спеціально-людські потреби зовсім не утворюють лише поверхневі утворення, що нашаровуються на них. Тому і відбувається так, що коли на одну чашу ваг лягають найфундаментальніші вітальні потреби людини, а на іншу – її вищі потреби, то переважити можуть саме останні. Це загальновідомо і не вимагає доказу» [10].

Здається, неперевершеною і по теперішній час залишається класифікація, точніше ієрархія потреб (що свідчить про їх зміну, заміну, трансформацію, перехід у вищі форми), яку створив Маслоу, назвавши їх базовими потребами і поклавши в основу мотиваційної теорії. До неї Маслоу включає [13, гл. 4]:

1. Фізіологічні потреби.

«Перефразовуючи вже згадану приказку, можна сказати, що людина і справді живе одним лише хлібом, але тільки тоді, коли у неї немає цього хліба. Але що відбувається з її бажаннями, коли у неї вдосталь хліба, коли вона сита, коли її шлунок не вимагає їжі? А відбувається ось що: у людини тут же виявляються інші (вищі) потреби, і вже ці потреби опановують її свідомістю, займаючи місце фізичного голоду. Варто їй задовольнити ці потреби, їх місце тут же займають нові (ще більш високі) потреби, і так далі до нескінченності. Саме це я і маю на увазі, коли заявляю, що людські потреби організовані ієрархічно».

2. Потреби у безпеці.

«Після задоволення фізіологічних потреб їх місце в мотиваційному житті індивідуума займають потреби іншого рівня, які в узагальненому вигляді можна об'єднати в категорію безпеки (потреба в безпеці; в стабільності; в залежності; у захисті; в свободі від страху, тривоги і хаосу; потреба в структурі, порядку, законі, обмеженнях; інші потреби)».

3. Потреба в приналежності і любові.

«Після того, як потреби фізіологічного рівня і потреби рівня безпеки досить задоволені, актуалізується потреба в любові, прихильності, приналежності, і мотиваційна спіраль починає новий

виток. Людина як ніколи гостро починає відчувати брак друзів, відсутність коханого, дружини або дітей. Вона жадає теплих, дружніх відносин, їй потрібна соціальна група, яка забезпечила б її такими відносинами, сім'я, яка прийняла б її як свого. Саме ця мета стає найбільш значущою і найважливішою для людини». Крім того, за твердженням А. Маслоу, наша тяга до єднання, до приналежності має глибоко тваринну природу, в основі її лежить древнє стадне почуття.

4. Потреба у визнанні.

«Кожна людина (за рідкісними винятками, пов'язаними з патологією) постійно потребує визнання, в стійкій і, як правило, високій оцінці власних достоїнств, кожному з нас необхідні і повага оточуючих нас людей, і можливість поважати самого себе. Потреби цього рівня підрозділяються на два класи. У перший входять бажання і прагнення, пов'язані з поняттям «досягнення». Людині необхідно відчуття власної могутності, адекватності, компетентності, їй потрібно почуття впевненості, незалежності і свободи. У другий клас потреб ми включаємо потреби в репутації або в престижі (ми визначаємо ці поняття як повагу оточуючих), потреба в завоюванні статусу, уваги, визнання, слави. Задоволення потреби в оцінці, повазі породжує у індивідуума почуття впевненості в собі, почуття власної значущості, сили, адекватності, почуття, що він корисний і необхідний у цьому світі. Незадоволена потреба, навпаки, викликає у нього почуття приниженості, слабкості, безпорадності, які, в свою чергу, служать ґрунтом для зневіри, запускають компенсаторні і невротичні механізми».

5. Потреба в самоактуалізації.

Говорячи про самоактуалізацію, А. Маслоу мав на увазі прагнення людини до самовтілення, до актуалізації закладених в ній потенцій, після того, як задовольнить потреби нижчих рівнів. У різних людей ця потреба виражається по-різному: одна людина бажає стати ідеальним батьком, інша прагне досягти спортивних висот, третя намагається творити або винаходити.

6. Потреба в пізнанні і розумінні.

Не можна розглядати ці потреби, або прагнення, як самостійний феномен, у відриві від описаних вище базових потреб. Когнітивні і конативні потреби не протистоять одні одним. Саме по собі бажання знати і саме по собі бажання розуміти – конативні, тобто несуть спонукальний характер і є такими ж невід'ємними характеристиками особистості, як і всі описані вище базові потреби.

7. Естетичні потреби.

Є люди, які дійсно відчувають ці потреби. Такі люди, позбавлені естетичних радощів, в оточенні потворних речей і людей, в буквальному сенсі цього слова хворіють, і захворювання це дуже специфічно. Найкращими ліками від нього служить краса. А. Маслоу зауважує, що такі потреби, як потреба в порядку, в симетрії, в завершеності, в закінченості, в системі, в структурі, – можуть носити і когнітивно-конативний, і естетичний, і навіть невротичний характер.

Автор ієрархії базових потреб стверджує, що базові потреби більшістю людей або зовсім не усвідомлюються, або усвідомлюються частково, хоча особливо витончені, особливо чутливі люди здатні і до повного усвідомлення.

Отже, потреби людини не є сталими, вони знаходяться у розвитку, зазнають змін, виступають як вихідні спонукачі діяльності особи, відображають об'єктивні умови існування людини і є одною з важливих форм зв'язку особи з навколишнім світом. Зв'язок цей може виявлятися у формі природних («вітальних», «біологічних», «фізіологічних») і соціальних потреб («культурних», «культуральних», «вищих», «розумних»). Ці потреби мають не однакову природу, різний вміст і спрямованість. На відміну від тварин, у людини природні потреби набувають «соціальної» оболонки, опосередковуються умовами суспільного буття, детермінуються досягнутим рівнем культури, наповнюються деяким культурним вмістом. Отже, потреби виступають своєрідним показником культурного рівня соціального суб'єкта. Розвиток культури, її прогрес органічно включає і розвиток потреб. Будучи усвідомленими, потреби перетворюються на інтереси особи. У них вже відбивається відношення людини до умов життя і діяльності, що визначає спрямованість її дій. Інтереси спонукають особу до пізнавальної діяльності, вони тісно пов'язані з освоєнням людиною світу у формі знань.

Потреби і інтереси, відбиваючись в свідомості особи, заломлюючись через її ціннісні орієнтації, приводять до формування конкретних внутрішніх спонукачів діяльності, званих мотивами. У них, в свою чергу, відбивається прагнення людини задовольнити свої потреби і інтереси. Створюється механізм мотивації, що передбачає реалізацію в цілеспрямованій діяльності особи, сенс якої – досягнення певної мети.

Якщо говорити про культурні потреби людини, то внутрішні мотиви зазвичай набагато більшою мірою відповідають дійсним її

потребам, є смислоутворюючими і здатні надавати їй діяльності найефективнішу дію. Але в той же час, завдяки саме зовнішнім мотивуючим чинникам, найчастіше відбувається перше звернення молоді людини, наприклад, до художньої культури і з'являється можливість для становлення і розвитку її культурних потреб. Міра впливу зовнішніх причин на людину визначається тим, який відгук у неї знаходить ця зовнішня дія. Роль суб'єктивного чинника тут дуже велика. В даному випадку яскраво виявляється феномен співвідношення «зовнішнього» і «внутрішнього», який розглядав відомий радянський психолог С. Рубінштейн. Він запропонував принцип детермінізму, згідно з яким ефект будь-якої зовнішньої дії залежить не лише від характеру зовнішніх причин, але і від активності внутрішніх умов. У результаті характер активності людини у сфері художньої культури залежатиме не стільки від самого подразника, скільки від системи цінностей, що визначає значущість її для індивіда.

Внутрішні механізми особи – мотиваційний, диспозиційний і пам'ять – дозволяють зрозуміти і описати суб'єктивну детермінацію її поведінки. Сама поведінка є системою вчинків особи, в яких відбиваються (з різною мірою адекватності) елементи всіх механізмів, – потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви, стимул-реакції, установки, диспозиції, знання, оперативна інформація тощо. Робота цих механізмів визначає спосіб життя особи. Але особа не автономна, вона залежить від зовнішнього світу, тому її внутрішній світ відображає об'єктивні обставини, потреби, що обумовлюють її інтереси. Всі внутрішні елементи структури особи тісно пов'язані з соціальними умовами, з суспільством в цілому.

Отже, потреби особи, соціальних груп завжди пов'язані з розвитком культури. По-перше, особа залежить від зовнішнього світу, від його культури, а, по-друге, прагнення до культури виявляється у формі потреб. Все це дозволило вченим оперувати поняттям «культурні потреби», які, у свою чергу, також можуть бути класифіковані по різних підставах.

Культурні потреби займають особливе місце в системі потреб. Будь-яка соціальна потреба виступає культурною потребою людини в тому випадку, якщо вона сприяє реалізації її сутнісних сил, розвитку і самореалізації особи. Культурні потреби людини формуються впродовж всієї історії людства, у кожного індивіда вони утворюються в ході його біографії, його культурно-діяльнісного онтогенезу.

За Л.Н. Коганом, всяка дійсно культурна потреба розумна, оскільки в своїй основі вона є потребою у вільній самореалізації особистості. В той самий час міра значення різних розумних потреб для культурної діяльності індивіда далеко не однакова. У суспільстві завжди буде певна ієрархія потреб з точки зору їх впливу на культурну діяльність. У цій ієрархії розрізняють наступні групи розумних потреб [9, с. 25-26]:

1. Потреби в нагальних матеріальних благах, задоволення яких створює необхідну базу для реалізації культурних потреб.

2. «Функціональні» потреби, задоволення яких в тій або іншій мірі пов'язане з розвитком особи.

3. Безпосередньо (у вузькому сенсі) культурні потреби, задоволення яких не має іншої мети, окрім розвитку особи (під цими потребами зазвичай розуміються потреби в художній культурі).

М. С. Кветний визначає п'ять основних видів соціальних потреб людини, розкриваючи різні сторони людини як соціальної істоти. Це перетворюючі потреби, пізнавальні потреби, ціннісно-орієнтаційні потреби, потреба у спілкуванні, художні потреби [8, с. 135]. Їх по праву можна було б назвати культурними потребами, як це зробив М. С. Каган. Останній до них відніс такі:

1. Потреба в новому штучному середовищі, у «другій природі», яка містить те, що відсутнє в людині у «першій природі», що заповнює вирвану людьми у природі і обживану ними екологічну нішу.

2. Потреба в знаннях, що опосередковують культурну творчість.

3. Потреба в цінностях.

4. Потреба в моделях, що передбачають дії. Це потреба в образах того, що твориться, що випереджає його появу, в ідеалах, які повинні перетворитися на реальність, тобто у проектах того, що повинно бути створене на основі знань і під напрямком і керівництвом цінностей. Ці проекти – абсолютно необхідна опосередковуюча ланка між знаннями, цінностями і творінням.

5. Потреба в іншій людині як співучаснику власного буття.

6. Потреба в додатковому ілюзорному досвіді. Немає жодного народу, що не створив би для себе міфів, і позбавленого мистецтва [7, с. 143–147].

Слід зазначити, що названі потреби можуть як взаємодоповнюватися, так і ототожнюватися. Скажімо, художні потреби одночасно можуть виступати як перетворюючі, пізнавальні та ціннісно-орієнтаційні потреби (за класифікацією М. С. Кветного).

Підтвердження цієї думки знаходимо в роботі Хосе Ортега-і-Гассет «Адам в раю». Він зазначає, що «кожне мистецтво народжується в процесі диференціації корінної потреби самовираження, яка закладена в людині, яка і є людина» [16, с. 65].

Висновки. Отже, обґрунтованим в науці є той факт, що людина, її спрямованість передусім визначаються її потребами. Потреби визначають діяльність людини, її вчинки, пояснюють мотиви, інтереси і цінності. Потреби – це динамічна система, що знаходиться в розвитку і під час чого відбувається їх трансформація, перехід одних потреб в інші, їх зміна. При наявності багатьох класифікацій потреб, усі вони зводяться до виділення природних (біологічних) і соціальних (культурних) потреб.

Разом з тим, потреба до сих пір не є остаточно вирішеною проблемою і є предметом досліджень і наукових дискусій філософів, соціологів, психологів щодо її визначення.

Література

1. Вилюнас В.К. Психология потребностей: шаги к реальности / В.К. Вилюнас // Вопросы психологии. – М., 1985. – №2. – С. 11.
2. Вилюнас В. Психология развития мотивации / В. Вилюнас. – СПб.: Речь, 2006. – 458 с.
3. Додонов Б.И. Потребности, отношения и направленность личности / Додонов Б.И. // Вопросы психологии. – М., 1973. – № 1. – С. 18–28.
4. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности / Додонов Б.И. // Вопросы психологии. – М., 1984. – № 4. – С. 126–130.
5. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Каган М. С. Философия культуры: учебное пособие / Каган М. С. – СПб, 1996. – 415 с.
8. Кветной М. С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект) / Кветной М. С. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1974. – 224 с.
9. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган. – М: Мысль., 1984. – 256 с.
10. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / Леонтьев А. Н. – М., 1975.– Режим доступа: www.psy.msu.ru/science/public/leontev/index.html

11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии [Электронный ресурс] / Ломов Б.Ф. М.: Наука, 1984. – 444 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/371303/>
12. Магун В.С. Потребности и психология социальной деятельности личности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.seinst.ru/page409/>
13. Маслоу А.Г. Мотивация и личность [Электронный ресурс] / Маслоу А.Г. – Режим доступа: http://www.bimbad.ru/docs/maslow_motivation_and_personality.pdf
14. Мусин Г.Х. Единство потребностей и духовного мира как фактор устойчивого развития (социально-философский анализ): диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук // Г.Х. Мусин. – Уфа, 2000. – 319 с.
15. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Ожегов С.И. – М, 1985. – 797 с.
16. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 588 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
17. Офіційний сайт української мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainskamova.com/publ/slovník_sinonimiv/p/potreba/38-1-0-12980.
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т.2. – 328 с.
19. Словник української мови: в 11 томах. – Том 7, 1976. – Стор. 422 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/potreba>
20. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
21. Фокин Н.И. Экономика: В начале было Слово [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dictionary-economics.ru/word>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА И ПОНЯТИЯ «ПОТРЕБНОСТЬ»

С.С. Рашидова

В статье анализируется феномен потребности, рассматриваются интерпретации понятия «потребность» философами, социологами, экономистами, психологами. Демонстрируется дискуссионность взглядов на потребность как научную категорию междисциплинарного характера. Доказывается, что потребности – это динамическая система, которая находится в развитии и во время чего происходит трансформация потребностей, переход одних потребностей в другие, их изменение. Обоснованным и не дискуссионным в науке является тот факт, что человек, его направленность прежде всего определяются его потребностями. Потребности определяют деятельность человека, его поступки, объясняют мотивы, интересы и ценности. При наличии многих классификаций потребностей, все они сводятся к выделению природных (биологических) и социальных (культурных) потребностей.

***Ключевые слова:** потребность, нужда, необходимость, потребность, базовые потребности, природные потребности, социальные потребности, культурные потребности, иерархия потребностей.*

DEFINITION OF THE PHENOMENON AND CONCEPT "NEED"

S.S. Rashidova

In the article the phenomenon "need" is analyzed, interpretations of the concept "need" by philosophers, sociologists, economists and psychologists are examined. The debatability of the approach on need as a scientific interdisciplinary category is proved. The author argues that needs appear to be a dynamic system that is in development and during which the transformation of needs, transition of needs into some others and their alteration take place. The fact that the person, his focus are primarily determined by his needs is reasonable and noncontroversial in the science. The needs define human activities, his actions, explain the motives, interests and values. If there are many classifications

Рашидова Світлана Станіславівна – канд. пед. наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк, Україна). E-mail: svetlana101068@gmail.com.

Rashidova Svitlana Stanislavivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Chair of Pedagogics of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Severodonetsk, Ukraine). E-mail: svetlana101068@gmail.com.